

Исраилова Д.А.

**МАКАЛДАРДА АНТОНИМДЕРДИН СТИЛИСТИКАЛЫК МАКСАТТА
КОЛДОНУЛУШУ**

Исраилова Д.А.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ПОСЛОВИЦАХ АНТОНИМОВ В СТИЛИСТИЧЕСКИХ
ЦЕЛЯХ**

D.A. Israilova

**USE ANTONYMS IN PROVERBS STYLISTIC PURPOSES USING
OF ANTONYMS IN STYLISTIC PURPOSES**

УДК: 82-1 / -7 (575.2) (04)

Макалада антонимдер катышкан кыргыз макалдарынын семантикалык стилистикалык максатта колдонулушундагы мүнөздүү өзгөчөлүктөр жөнүндө сөз болот.

В статье описаны особенности и специфика использования кыргызский пословиц с участием антонимов в семантико – стилистических целях.

Semantic and stylistic peculiarities and specific of using antonyms in Kyrgyz proverbs are described in this article.

Карама-каршы маанини өз алдынча жеке жана контекстте туруп ачык билдирген тилдик кубулуштар нагыз антонимдер болуп саналары белгилүү. Карама - каршы маанидеги сөздөрдүн бул түрү нагыз антонимдер кепте бирге жыш колдонулушу, түгөйлөрүнүн өз ара жетесинен карама - каршы турушу, жалпылыгы бар бир текке таандык болушу менен өзгөчөлөнүп турат. Речте бирге жыш колдонулбаган карама- каршы маанидеги сөздөр нагыз антоним боло албайт, болушу да мүмкүн эмес. Анткени речте бирге жыш колдонуу гана антонимдерде өзүнчө бир туруктуулукту жаратат. Башкача айтканда, алардын синтаксистик модели калыпка салынып, дал ушундай карама-каршы мааниде колдонуу биротоло нормага айланат. Ошондуктан белгилүү бир контексттен сырткары алып караганда деле, алардын карама - каршы (антонимдик) касиети сакталып кала берет. Ошондой эле кандай белгиси боюнча карама-каршы экендиги жалпы элге бирдей түшүнүктүү болуу менен бирин айтуу аркылуу экинчисин эске түшүрүүгө шарт түзүлөт. Мындан тилде карама-каршы мааниде өтө жыш колдонуунун натыйжасында белгилүү бир нормага салынып, жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон карама-каршы маанидеги сөздөрдү гана нагыз антоним катары кароо керек деген бүтүмгө келебиз. (Усубалиев Б.1987., 8-9) Бул жагынан алып караганда, нагыз антонимдердин табияты тил илиминде негизинен аныкталып калган маселелерден. Бирок нагыз антонимдердин карама-каршы маанилерди чагылдыруу багыттары, сүйлөм тутумундагы, текст ичиндеги ар кыл функциялары, ар түрдүү жанрдагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү, семантикалык-стилистикалык милдеттери али да болсо изилдөөнүн толук объектисине айлана элек.

Нагыз антонимдерге тиешелүү бул маселелердин илимий-теориялык мүнөздө дагы тереңдетилип териштирилиши жана такталышы учурдагы зарылдык болуп саналат. Ошондой эле карама- каршы маанилер дайыма эле ачык жана так бериле бербеш мүмкүн. Антонимдердин бул түрү **толук эмес антонимдер** болуп саналат. Булар өз алдынча турганда, кайсы бир даражада бири-бирине карама-каршы маанилердин бар экендиги сезилип турат, б.а. нагыз антонимдер сыяктуу өз ара бири- бирине карата жетесинен карама- каршы мааниде турбаса да, кайсы бир белгилери боюнча карама- каршылыкты түзүп турат: **мышык - чычкан, карышкыр - кой, эркек - аял, бала - кыз, миң - бир, кейүү - күлүү, ырыс - уруш, калат - алат, кысыр - саан, кечээ - бүгүн** ж.б. Кыргыз тили илиминде мындай антонимдер контексттик антонимдер катары каралып жүрөт. Арийне, кийинки жарык көргөн « Азыркы кыргыз адабий тили » (2009) аттуу эмгекте карама - каршы маанидеги сөздөр семантикалык маанисине карай **толук маанилүү, толук маанилүү эмес жана контексттик антонимдер** (146) деп үч топко бөлүштүрүлгөн. Кандай болгон шартта да, антонимдердин табиятынын татаалдыгынан улам, карама-каршы маанилердин берилиш жолдору ар кыл экендигин көрүүгө болот. Айрыкча, толук маанилүү эмес жана контексттик антонимдердин карама-каршы маанилерди туюндуруудагы чекти ажыратууда кыйынчылык пайда болбой койбойт.

Контексттик антонимдерди макалдардын материалдарында шарттуу түрдө, **эки топко – толук эмес жана контексттик антонимдер** деп бөлүп караганыбыздын жүйөөлүү себептери бар:

а) өз алдынча турганда карама-каршы маанилери ачык билдирилбеген, бирок аларда каршы маанилер байкалып турган сөз катарлары бар экендиги; б) макал тутумунда мындай сөз катарларынан карама-каршы маанилери даана, так сезилиши, айрымдарынын нагыз антонимдерден айырмасы жоктой берилиши; в) өз алдынча турганда карама – каршы маанилерге таптакыр ээ болбогон сөздөр, бирок макал тутумунда каршы маанилерде колдонулгандыгы; г) макал тутумунда толук эмес антонимдер менен контексттик антонимдердин

жаралыш өбөлгө себептериндеги жана стилистикалык колдонулушундагы айрым өзгөчөлүктөрдүн болушу. Мындай айырмачылыктарды, себептерди макал материалдарынын негизинде далилдеп көрсөтүү менен, кыргыз тилиндеги толук эмес жана контексттик антонимдер деп бөлүштүрүүгө, б. а. , ал антонимдердин чегин так ажыратып классификациялоого негиз болот деген ойдобуз.

Кыргыз макалдарында нагыз антонимдер сыяктуу эле, толук эмес антонимдер да кеңири кездешет. Алар макалдык мазмундун жаралышында активдүү кызмат өтөйт:

1. **Саан** уйду **кысыр** уйга алмашпайт.

2. Эки баатыр эрегишсе, бирөө **калат**, бирөө **өлөт**.

3. Дос көбөйсө – **ырыс**, кас көбөйсө – **уруш**.

4. **Аш** койгонго аш кой, **таш** койгонго таш кой.

5. Башыңа иш түшкөндө, жакшы **кейип** өтөт, жаман **күлүп** өтөт.

6. Досуң **миң** болсо да, аздык кылат, душманың **бир** болсо да көптүк кылат. ж.б.

Мисалдардагы толук эмес антонимдер катары эсептелинген сөздөрдү: **саан – кысыр, калат – өлөт, ырыс – уруш, аш – таш, кейип – күлүп, миң – бир** деп, өз-өзүнчө бөлүп карасак, булардын ортосунда **жакшы – жаман, күн – түн, дос – кас, келди – кетти** сыяктуу нагыз антонимдер билдирген жетесинен карама-каршы маанилер байкалбайт, ошондой болсо да, аларда белгилүү даражадагы карама-каршы маанилердин бар экендиги анык. Ал гана эмес, биз “белгилүү даражадагы карама-каршылык” деп атаган толук эмес антонимдер бир караганда нагыз антонимдердей кабыл алынышы мүмкүн, нагыз антонимдерден эч айырмасы жоктой сезилиши толук ыктымал. Маселен, **саан** менен **кысыр, калат** менен **өлөт, ырыс** менен **уруш, кейип** менен **күлүп** сыяктуу антонимдери өз алдыларынан турганда деле бири-бирине карата карама-каршы маанилерде колдонулат. Бирок алар нагыз антонимдердин табиятынан айырмаланып турган өзгөчөлүктөргө ээ. Биринчиден, **саан уй** сүт бергенине байланыштуу аталса, **кысыр уй** сүт бергендигине эмес, туубай калган уйга карата колдонулат. Бул жагынан **саан – кысыр** сөздөрү бири-бирине карама-каршы мааниде турбайт. Экинчиден, **саан уй** – бул тууган уй, демек, сүт берген уй, **кысыр уй** – туубаган уй, демек сүт бербеген уй. Бул жагынан алар өз ара карама-каршы маанилерде колдонулду. Макал тутумунда толук эмес антонимдердин семантикалык – стилистикалык максатта каршы колдонулушу **кысыр уйдан саан уйдун** артыкчылыгын көрсөтүү. Бул максатты ишке ашыруу үчүн, макалда **саан** жана **кысыр** деген сөздөрү сүт бергендигине, жана сүт бербегендигине байланыштуу бири-бирине карама-каршы маанилерде колдонулду жана дал ушул карама-каршы маанилерине логикалык басым жасалып отурат. Кысыр уйдан саан уйдун артыкчылыгын алмашпайт лексикасынын семантикасы аныктап турат. Анткени **алмашпайт** этиш сөзүнүн семантикасында баалоо,

таразалоо, салыштыруу бар, алардын биримдик бүтүндүгү, синтези макал мазмунундагы **алмашпайт** этиш сөзүнүн функциясын жаратты, Албетте, макал тутумундагы сөздөрдүн семантикалары жайдак жерден эле пайда боло калбастан, алардын өз ара синтаксистик байланыштарынын, синтаксистик катыштарынын негизинде жаралат. Аталган макалда беш сөз катышып турат. **саан, уйга, кысыр, уйду, алмашпайт**. **Саан уйга, кысыр уйду, уйду алмашпайт, уйга алмашпайт** айкаштары синтаксистик байланышта да, синтаксистик катышта да турушат. Ал эми **саан – кысыр** сөздөрү синтаксистик байланышта эмес, синтаксистик катышта турат да, өз кезегинде, экөөнүн ортосунда логикалык байланыш түзүлдү. Синтаксистик катыштан келип чыккан логикалык байланыш болгону үчүн, алар бири – бирине толук эмес антонимдик катышты түзүп, макал тутумундагы зарыл каражаттар катары колдонулду. Макалдык мазмундук негизин түзүп турган дал ушул **саан-кысыр** толук эмес антонимдери болуп саналат. Эгерде бул антонимдер катышпаса, анда макалдагы туюндурулуучу ой жаралмак эмес. Саан-кысыр антонимдердин көпчүлүк макалдарга тиешелүү болгон эксплициттүү жана имплициттүү маанилердин жуурулушун шарттап турган тилдик каражаттар катары кароого тийишпиз.

Макалдык мазмунду берүүдө толук эмес антонимдер да нагыз антонимдердей салыштыруу, теңештирүү ыкмасында бири экинчисин талап кылып турат. Бул макалдык мазмунду жаратыш үчүн колдонулган семантикалык-стилистикалык зарыл каражаттар болуп саналат. Макал тутумунда мындай ыкмадагы (салыштыруу, теңештирүү, катар коюу) милдетти атооч сөздөр гана аткарбастан, кыймылды билдирген этиш сөздөр да өз ара бири-бирине каршы маанилерде катар коюлуу ыкмасында активдүү колдонулат. **Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт** макалдарындагы **өлөт, калат** толук эмес антонимдери кыймыл аракет абалын туюндурат, **жана** кыймылды билдиргенине байланыштуу алардын табиятын башкача өңүттөн кароо керек. **Калат, өлөт** антонимдеринин макал тутумундагы карама-каршы маанилери даана билинип турат. Бирок алар бири-бирине катар коюлуп жекече колдонулганда, толук эмес антонимдердин катарын түзбөй калгандай сезилет да, контексттик антонимдер катары каралышы мүмкүн. Бирок бир нерсени эске алуу керек. Көпчүлүк сөздөр көп маанилүүлүккө ээ болуп турат, андай сөздөрдүн лексикалык конкреттүү мааниси бул деп, бир маани менен чектей албайбыз. Маселен: «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» **калат** этиш сөзүнүн 12 мааниси көрсөтүлгөн. Мындан сырткары, контекст ичинде бир гана учурда бир канча маанилерди кошо камтыган сөздөгү маанилик жылышууларды, семантикалык катмарларды да эстен чыгарбоо зарыл. Мындай маанилик катмарлар айрыкча кыймыл-аракетти билдирген этиш сөздөргө мүнөздүү. Көп маанилүүлүк жана маанилик жылышуулардан, катмарлардан улам, толук эмес антонимдик катыштын 1-түгөйү **калат** сөзүнүн

семантикасы **жашайт**, **тирүү калат** маанисинде колдонулуп жатат. Аларды **калат – өлөт** деп контексттен сырткары алган учурда деле **өлөт** сөзүнө салыштырылган, тең катар коюлган абалда, ал сөздүн таасир – мааниси аркылуу карама-каршы мааниге ээ болду. Макал тутумунда **калат – өлөт** сөздөрүнүн өз ара карама-каршы маанилеринин, ачык, даана, так туюндурулушуна **бирөө, бирөө** сөздөрү өбөлгө түзүп турат: **Бирөө калат, бирөө өлөт**. Демек, контекст ичиндеги сөздөрдүн синтаксистик байланыш – катышы сөз маанилеринин өтмө, тике, кыйытма, саласал сыяктуу ар кыл багыттагы кеңейишине алып келет. Мунун өзү, тактап айтканда, макал тутумундагы бир сөздүн, же сөз айкашынын семантикалык мааниси бүтүндөй макалдын мазмунуна өз таасирин тийгизбей койбойт жана макалдын семантикалык – стилистикалык табиятын шарттоодо ошол сөздүн колдонулуш ыкмасы да чоң роль ойнойт. Оюбуз далилдүү болуш үчүн,

1. Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт;

2. Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт макалдарын алалы. **Өлбөйт – өлөт** нагыз антонимдери катышкан макал менен, **калат – өлөт** толук эмес антонимдери колдонулган макалдардын грамматикалык түзүлүштөрү окшош: экөө тең тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн уюшулду, экөөндө тең антонимдер кыймыл аракеттик абалды, кыймыл процессин чагылдырып турат, экөөнүн тең антонимдик катыштары **жашабайт – жашайт** маанилерин билдирди. Ошол эле учурда ал макалдардын семантикалык – стилистикалык уюшулушунда айырмачылыктар бар: 1). Сагызган сактыгынан өлбөйт, суктугунан өлөт макалында бир эле сөз эки башка формада кайталанып колдонулуп, өз ара нагыз антонимдик катышта келди: **өлбөйт – өлөт**. Мында карама-каршы маани кайталануу стилистикалык ыкмасы менен берилди. Эки баатыр эрегишсе, бирөө калат, бирөө өлөт макалында бир сөздүн эмес, эки башка сөздүн катышуусу аркылуу карама – каршы маанилер туюндурулду: **калат – өлөт**. Мында болсо, карама-каршы маани эки башка сөздүн уйкаштык – ыргактык окшош айтылуу ыкмасы менен ишке ашырылды. 2) **Өлбөйт – өлөт** нагыз антонимдери карама – каршы маанини бир белгиде жокко чыгаруу, бир белгиде жашатуу ыкмасында берүү менен, макалдык мазмунду жаратты. **Калат – өлөт** толук эмес антонимдери карама- каршы маанидеги кыймылдык абалдын **бар экендигин** көрсөтүү ыкмасы аркылуу макалдык ойду туюндурду. 3) 1 - макалдагы карама – каршы маанилер **өлбөйт – өлөт** болуп так кесе көрсөтүлсө, 2 - макалда карама – каршы маанилер бири – бирине карата так кесе колдонулган жок, **калат** сөзүндөгү **тирүү калат** мааниси өтмө мааниде образдуу берилди.

Дос көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш макалы тең байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө турат. Тутумунда эки жөнөкөй сүйлөм бар:

Дос көбөйсө – ырыс, кас көбөйсө – уруш. Көрүнүп тургандай, жөнөкөй сүйлөмдөрү бири-бирине карай атайын ойлонуп жасалгандай симметриялуу: сөз сандарынын, муун өлчөмдөрүнүн бирдейлиги да, уйкаштыкта уюшулушу да, айтым ыргагы да окшош. Кыргыз эл макалдарында поэтикалык мындай түзүлүштөгү макалдар абдан кеңири учурайт жана стилистикалык максатта уюшулушу да өзгөчөлүү. Макалдагы **ырыс – уруш** антонимдик катыштары толук эмес антонимдер болуп саналат. **Ырыс** компоненти негизинен бакты – таалай, насип маанисинде, **уруш** компоненти мушташ, чатак, чыр, жаңжал маанисинде колдонулат. Бул жагынан алар бири – бирине карата тике каршы маанилерди билдире алат. Бирок, кандай болгон шартта да, **ырыс** менен **уруш** сөздөрүнүн ортосунда карама – каршы маанилердин бар экендиги ырас. Макал тутумунда **ырыс** сөзүнүн **насих** мааниси менен катар тынч мааниси кошо камтылган, ошон үчүн **уруш** сөзүнө каршы турат. **Ырыс – уруш** толук эмес антонимдеринин стилистикалык максатта колдонулушу – макалдардагы туюндурулган ойду уккулуктуу дабыш кооздугунда берүү, кабыл алууда таасирдүүлүгүн арттыруу. Макалдагы сүйлөмдөрдүн бүткөн чектеринде **ырыс** жана **уруш** өз ара уйкаштыкта уюшулуп, чыгарылган бүтүм - жыйынтык образдуу туюндурулду. **Ырыс** сөзү **достун**, **уруш** сөзү **кастын** табиятына дал тандалып алынган, аларда маанилик ырааттуулук жана шайкештик бар. Баса көрсөткөндө, макалдагы **Дос көбөйсө – ырыс** 1-сүйлөмү менен **Кас көбөйсө – уруш** 2-сүйлөмүнүн ырааттуу уюшулушу, ырыс сөзү менен уруш сөзүнүн маанилик шайкештиги байкалып турат. Бул макалдын семантикалык – стилистикалык өзгөчөлүгү мына ушунда болуп саналат. Антонимдер катышкан кыргыз макалдарынын көпчүлүгү ыр түзүлүшүндө келип, семантикалык – стилистикалык ар кыл максатта колдонулат:

1. **Ач** бала **ток** бала менен ойнобойт, **ток** бала **ач** болом деп ойлобойт
2. Байлык колдун кириндей, бирде **келет**, бирде **кетет**. **жукса** турат, **жууса** кетет.
3. Аза **арыбайт**, доо **карыбайт**.
4. **Байлык** мурат эмес, **жоктук** уят эмес.
5. **Жаманы** болбой **жакшы** жок, чымыны болбой бакшы жок ж.б.

Карама-каршы маанилер ар кыл формаларда уюшулган жана алардын түрдүүлүгүн билдирген мындай макалдардын мындан да узун тизмесин келтирүүгө болот. Кыргыз макалдарынын дээрлик көпчүлүгү карама-каршы маанидеги сөздөрдөн уюшулгандай сезилет. Мунун чындыгы бар, анткени макалдар турмушту чагылдырат, турмуш болсо, диалектиканын мыйзамына ылайык карама-каршылыктан турат. Антонимдер макал тутумунда карама-каршы маанилерди билдирүү максатын гана көздөбөстөн, ошол карама-каршы маанилер аркылуу макалдардын структуралык – семантикалык табиятын, мазмунун кошо шарттап турат. Макалдардагы толук эмес антонимдердин да негизги функциясы

ушунда.

1. **Жамандыкты унуткан – жакшы, жакшылыкты унуткан – жаман.**
2. **Баары бирөө үчүн, бирөө баары үчүн.**
3. **Эскини жаңыртпа, жаңыны эскиртпе.**

4. **Жакшы кушка жаман куш табы менен теңелет, жакшы кызга жаман кыз багы менен теңелет, жакшы эрге жаман эр жары менен теңелет.**

5. **Жакшылыкка жакшылык – ар кишинин иши жамандыкка жакшылык – эр кишинин иши жамандыкка жамандык – көр кишинин иши**

Көрүнүп тургандай, 1 – 2 – 3 -макалдардагы ар бир сөз кайталанса, 4-макалдагы **табы менен, багы менен, жары менен** сөздөрүнөн сырткаркы он беш сөз кайталануу ыкмасы менен уюшулду. Мында **жамандыкты – жакшылыкты, жакшы – жаман; баары бирөө; бирөө үчүн – баары үчүн; эскини – жаңыны; жаңыртпа – эскиртпе; жакшы – жаман,**

жакшы жаман, жакшы жаман, жакшылыкка-жамандыкка, жакшылык-жамандык нагыз антонимдик катыштарынын функциясы макалдардын макалдык табияттын шарттоодо негизги ролду аткарып турат. Нагыз антонимдер сыяктуу эле, толук эмес антонимдердин да макал тутумундагы стилистикалык колдонуштарындагы мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн бар экендиги өйдөдө белгиленип өттү.

Пайдаланылган адабияттар

1. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. – Ф., Мектеп, 1987.-8-96
2. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек.2009.-328б
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек. 2010
4. Ибрагимов М. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. – Карабалта. 2005.
5. Усупбеков Ш Кыргыз макал-лакаптары. 1982.-Ф.Кыргызстан 221 бет.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.